

Úvahy o Smrekovom diele ako o kanonizačnom probléme v slovenskej literatúre

RÓBERT KISS SZEMÁN, Univerzita Loránd Eötvösa, Budapešť, Maďarsko

*Viem ja dobre, že
môj jasný zrak
prenikne i hmlou*

(J. Smrek: *Triumf*)

I.

„Čítať znamená popierať kánony, ktoré vytvorili naši predkovia“ – hovorí maďarský literárny vedec Mihály Szegedy-Maszák v doslove svojej najnovšej knihy s podtitulom *Kánon a de(kon)štrukcia*.¹ Pojem kánon, prevzatý pôvodne z oblasti života cirkvi a cirkevného práva, využívame na to, aby sme jeho prostredníctvom zachytili jeden z najdôležitejších fenoménov dnešnej doby – vzťah k tradíciám našej kultúry. Aplikácia tohto pojmu v oblasti literárnej vedy presne odzrkadľuje symptómy nášho vzťahu ku kultúrnej tradícii. V tejto súvislosti môžeme hovoriť o tom, že pomocou pojmu kánon bolo možné jednak natrvalo spochybniť tzv. večnú platnosť hocakého ustáleného hodnotového systému, no zároveň ukazuje, že v človeku žije i naďalej túžba po niečom takom.

Z metodologického hľadiska využijeme slovo kánon na to, aby sme mohli narábať s pojmom literárneho hodnotového systému ako so synchronnou štruktúrou.²

II.

Neustály proces premeny a pretvárania literárneho kánonu v časovosti je nepopierateľný. Pri vytváraní novších a novších kánonov je dobré, ak máme k dispozícii všetky informácie, ktoré umožňujú čo najobjektívnejšie určiť miesto daných autorov a ich diela vo vytvárajúcom sa systéme literatúry. Je to potrebné aj preto, aby sme mohli vytvoriť čo najucelenejší obraz o autorovi a jeho diele a zároveň prehodnotiť výsledky odbornej literatúry, ktorá mala veľký podiel na (de)formovaní obrazu daného autora.

V súvislosti s problematikou kanonizačného procesu Smrekovho diela je prítomný do značnej miery aj problém falzifikácie básnického diela, či autofalzifikácie vlastného básnického diela pod tlakom mimoliterárnych činiteľov.

V literatúre sa môže „falšovať“ s dvojakým zámerom: prvým je hriech na „odpustenie“ – tento spôsob falzifikácie sa spája s aktom tvorenia; druhým je hriech na „neodpustenie“, pretože sa zameriava na zničenie. Pozrime sa na problém falzifikácie bližšie.

a) Bolí, sú a iste aj budú také periódy v dejinách literatúr, v ktorých prevládne názor medzi „majiteľmi“ literárneho kánonu (teda medzi čitateľmi, autormi a literárnymi

¹ SZEGEDY-MASZÁK, M.: Irodalmi kánonok. Debrecen, Csokonai Kiadó 1998, s. 194.

² Pozri k tomu: BLOOM, H.: The Western Canon: The Books and School of the Ages. New York – San Diego – London, Harcourt, Brace and Company 1994.

vedcami), že zo sústavy ich literatúry, ich kánonu chýba nejaký element: istý typ literáta, literárny smer alebo nejaký žáner atď. Uvediem na to príklady z literatúr susedných národov. V dvadsiatych–tridsiatych rokoch minulého storočia v okruhu maďarského čitateľstva prevládal názor, že každý národ, každá národná literatúra musí mať svoj národný epos. V dôsledku toho sa vytvoril skutočný „dopyt“ po národnom epose typu Nibelungov (Eddy, Kalevaly atď.). Pomocou synchrónneho vnímania štruktúry jazyka by sme mohli prirovnať tento dopyt k morfolologickej nule. Túto morfológickú nulu v kánone národnej literatúry preromantického a romantického obdobia sa pokúsili medzi inými doplniť i poprední básnici maďarskej literatúry, ako Mihály Vörösmarty: *Zalán futása*, Sándor Petőfi: *János vitéz*, János Arany: *Toldi*. (Podobným úmyslom môžu ďakovať za svoj vznik i historické rukopisy Václava Hanku v českej literatúre.)

b) Falzifikácia však môže nadobudnúť aj zničujúcu podobu, ak je spätá s myšlienkou, ktorá má ideologický zámer. Takýto postoj v dejinách literatúry môže byť spojený s ideológiou politického charakteru (charakteristické napr. pre totalitné režimy nášho storočia), no môže sa stať aj súčasťou individuálneho vkusu. V takýchto prípadoch falšovania ide o to, že jednotlivec alebo (politická, spoločenská) skupina z hľadiska svojich ideálnych požiadaviek voči literatúre a voči predstavám o nej vidí nejaký narúšajúci faktor v systéme literatúry, ktorého sa chce zbaviť. Podľa nich sa v danej štruktúre národnej literatúry nachádzajú javy, diela, smery atď., ktoré sa pokladajú za neželané, ba až zničeniahodné. Z hľadiska uvedeného, ideálneho kánona to môžu byť:

- celé obdobia literatúry (počas slovenského štátu napríklad tzv. komunisticky angažovaná, v značnej miere na avantgardu orientovaná literatúra, alebo tzv. celé „zvrhlé“ umenie, v päťdesiatych rokoch skoro celá stredoveká literatúra atď.);

- rôzne smery a literárne skupiny (počas komunizmu napr. katolícka moderna);

- rôzni autori (napr. exilová tvorba Hronského, samizdatová tvorba Dominika Tarku atď.);

- niektoré diela alebo časti z diela rôznych autorov (vyraďenie niektorých diel či ich častí z umeleckej tvorby autora, napr. vypustenie reflexívnych častí *Troch gaštanových koní* od Margity Figuli atď.).

Posledné dve uvedené možnosti falzifikácie nemohli obísť ani Smreka a jeho tvorbu. O ignorovaní básnika v päťdesiatych rokoch netreba veľa hovoriť, veď je to známy fakt v dejinách slovenskej literatúry. Na poslednú verziu prinášam príklady zo Smrekovej tvorby. V druhom vydaní Smrekovej zbierky *Hostina* (1949) je o jedenásť básní viac ako v *Knihe nocí planých* (1963), ktorá obsahovala zbierky *Hostina* a *Studňa*. Tieto, aj v ďalších vydaniach vynechané básne spája jednoznačne fakt, že sa v nich (okrem dvoch) nachádzajú narážky na Bibliu alebo na kresťanské náboženstvo v rôznych podobách: majú formu motívu, toposu alebo iba jednoduchej frazémy, ako napríklad výraz „božie oko“ v básni *Predjarie*. Z hľadiska syntaktickej konštrukcie to môžu byť okrem výrazu aj vety, ako: „veď ani Kristus Pán / nevedel triumfovať nad satanom (*Triumf*). Z hľadiska obraznosti môžu mať formu rozšíreného prirovnania, ako napr. v obraze pseudoromantického charakteru: „len výšky otvorte mi / bych mohol ako vták / dotknúť sa kolien božích“ (*Zajatie*), no stačí i hocikaký náznak, odtienok biblického charakteru, aby bola celá báseň vyradená zo spomenutej zbierky: „len tóny prerážajú / oblohou k Bohu“ (*Valse tris-*

te), „že slnko božie na nás svieti“ (*Zlaté sklo*), „A srdce zmrznuté keď roztopí sa, / vtedy len čistým stane sa / a vie sa dívať / i na Boha, i na Krista“ (*Osuhel*), „Nieto nad ľudský hlas, / lebo ten od Boha je“ (*Solveigina pieseň*), „Lebo ty vášeň si, / čo ti Boha do rúk dal“ (*Jablko*). Nájdú sa medzi nimi, samozrejme, aj také básne, ktorým nemožno popierať charakter kréda: „verím len na bolesť, čo ľudsky hovorí ma / a čo ma približuje k Bohu, / a ku synovi jeho, k človeku“ (*Plnosť*).³

Tento výsledok z „prelustrovania“ básnickej tvorby Jána Smreka aj napriek značnému množstvu básní s náboženskými motívmi nerobí ešte z básnika prívrženca nábožensky orientovaných umeleckých skupín 20. storočia, ale dopĺňa autorov básnický portrét takými rysmi, bez ktorých by Smrekova tvorba veľa strácala na svojej pestrosti. Takéto zaobchádzanie s tvorbou hociktorého autora je zneužívaním umeleckej tvorby, ktoré v neposlednom rade znemožňuje akúkoľvek vedeckú presnosť, a teda i vytvorenie ustáleného hodnotového systému literatúry, či vybudovanie literárneho kánonu.

Vo vytváraní literárneho kánonu – najmä oficiálnymi administratívnymi prostriedkami v regulovanom literárnom živote – zohráva výstižnú rolu literárna kritika a literárna história. Je samozrejmé, že väčšina literárnokritických prác sa môže viazať na diela, ktoré sú súčasťou aktuálneho kultúrneho života, pretože sú stále prítomné v čitateľskom horizonte. No dochádza k dvojitému zlomu svetla, keď sa násilne pretvorené literárne dielo daného autora odzrkadlí v literárnej kritike a vede (je znemožnená vo svojej funkcii). V takomto lomenom svetle formujúca sa štruktúra umeleckého diela Jána Smreka nadobudne podobu, ktorá nie je adekvátna s pôvodným „Gestalt“-om jeho tvorby; preto sa miesto, ktoré si vydobyla v kontexte slovenskej národnej literatúry, v slovenskom literárnom kánone, prirodzene, líši od toho, ktoré by si zaslúžila a zaujala za normálnych okolností.

V nasledujúcich odsekoch sa pokúsime pomocou sondy do odbornej literatúry zachytiť niektoré charakteristické črty skresleného básnického portréту Jána Smreka – popri tejto sonde si nerobíme nároky na to, aby sme podali celkový prehľad odbornej literatúry, iba na základe niektorých diel vyzdvihneme niektoré typické prvky básnického portrétu Jána Smreka, ktoré určili jeho miesto v dnešnom slovenskom literárnom kánone.

Stručný, ale z hľadiska hodnotových výrokov veľmi bohatý článok Alexandra Matušku o Smrekovi⁴ má paradigmatický charakter z dvojakých hľadísk. Odzrkadľujú sa v ňom jednak niektoré črty medzivojnovnej literárnej kritiky, jednak z ideologického hľadiska už predznamenaáva najdôležitejšie zložky hodnotového systému, ktorý sa v plnej miere presadzoval pri vytváraní nového literárneho kánonu v období komunistického režimu. Pokiaľ ide o básnické vnímanie sveta, Matuška pokladá Smreka za vitalistu impresionistického charakteru, ktorý „opája sa pokožkou vecí“ (s. 86), preto neprekvapuje, že „Smrek sa díva, ale nevidí a nepoznáva“ (s. 86) a v súvislosti s tým mu vyhadzuje na oči pasivitu: „dáva sa prenikať, nepreniká“ (s. 86). Matuška vníma úsilie básnika vytvoriť si Arkádiu (s. 86) a zaľudniť ju krásnymi ženami, vínom, láskou a ďalšími nietzsche-

³ Citované z druhého vydania SMREK, J.: Hostina. Bratislava 1949; strany v poradí veršov: 31, 40, 65-66, 92, 103, 106, 113, 118, 120.

⁴ Porovnaj MATUŠKA, A.: Ján Smrek. In: tenže: Za a proti. Bratislava 1975, s. 86-87.

ovskými elementmi dionýzovského princípu (nie je to jedinečný či výnimočný pokus slovenského básnika, známe sú viaceré paralely aj v ďalších literatúrach stredoeurópskych národov: v maďarskej literatúre medzivojnového obdobia reprezentuje tento smer celá generácia takzvaného „strieborného veku“, medzi nimi aj taký významný básnik ako Miklós Radnóti), no Matuška vidí v tejto snahe odsúdeniahodný pokus básnika utiecť pred spoločenskými, politickými problémami, ktorý sa v paradigmatickom systéme komunisticky orientovanej literárnej vedy stáva umeleckým nedostatkom. Zo zmesi literárno-estetických a mimoliterárnych pozorovaní Matuška vyvodí a načrtne klesajúci charakter Smrekovej básnickej tvorby: „Na svoj plytký pocit života dopláca v poslednom čase básnicky, niečo, o čom sa mu iste ňesnívalo. Verš dostáva banálnu melódiu, poézia sa mení na naháňanie rýmov.“ (s. 87).

Isté elementy Matuškovho názoru na Smrekovu tvorbu, ktoré sa povýšili na úroveň smerodajného princípu pri vytváraní kánonu slovenskej literatúry po roku 1948, prežívali aj po päťdesiatych rokoch. Bohuš Kováč vo svojej malej monografii z roku 1962 musel obhajovať básnika z viny individualizmu: Smrek „už dávno prestal byť Narcisom, skloneným nad striebornou studničkou (...). Rád žije s ľuďmi, dýcha s nimi spoločný vzduch i dobovú atmosféru a chutí mu bravčové rebierko práve tak ako ostatným.“⁵ No popri takýchto vulgárno-materialistických výrokoch sa Kováč odváži aj na to, aby pomocou príkladov zo svetovej a českej literatúry zmenil postavenie tohto básnika v kánone slovenskej literatúry postpäťdesiatych rokov. Jeho zámerom je v prvom rade legitimizovať Smrekov základný životný elán: „v podstate ide o to, čo Václavek zistil u iného dychtívého objavovateľa životných senzácií z ‚epochy chlapcov‘, u mladého A. M. Pisu – o ‚salto mortale v železnom objatí osudu‘. Toto je druhá stránka Smrekovho vyzývavého, individualisticky vzdorného ideálu životného triumfu.“ (c. d., s. 29).

Takýto obraz sa už do značnej miery nezmenil ani po dlhých desaťročiach existencie komunistického kánonu slovenskej literatúry – ako sa to ukáže napríklad v štúdiu matičného literárneho vedca Michala Kocáka z roku 1988. Hádám v tejto poslednej štúdiu z roku pred politickým prevratom sú paradigmaticky prítomné všetky nedostatky Smrekovho ocenenia z hľadiska existujúceho literárneho kánonu: ako falošné etymologizovanie Smrekovho pseudonymu („chcel byť i v svojej poézii večne zeleným, zdravým, živicovým a slovenskými horami voňajúcim smrekom“),⁶ tak aj prevládajúci názor o pokuse vyradiť básnika z povojnového literárneho kánonu: „v čase hospodárskych i spoločenských zmien a budovateľského nadšenia, pocítil výhrady proti svojej poézii srdca, a keď on iba takú ‚poéziu osudom si spravil‘, nešiel s mladou generáciou a postupne sa dostal na vedľajšiu koľaj, do úzadia a izolácie“ (c. d., s. 17).

III.

Jednou z najzaujímavejších problematík Smrekovej tvorby je otázka jej miesta, aké zaujala v rôznych literárnych kánonoch. Ján Smrek sa po svojich počiatkových umeleckých krokoch počas prvej svetovej vojny a v konštitucionálnom období prvej Českoslo-

⁵ KOVÁČ, B.: Poézia Jána Smreka. Bratislava 1962, s. 5.

⁶ KOCÁK, M.: Ján Smrek 1898–1982. Martin 1998, s. 6.

venskej republiky ocitol so svojimi prvými zbierkami v centre literárneho života Československa, a pokiaľ ide o úspešnosť – v centre literárneho kánonu. Jeho knižná a časopisecká vydavateľská činnosť v Prahe i spolupráca s pražským nakladateľom Leopoldom Mazáčom upevnili centrálné postavenie Smrekovej tvorby v kontexte (česko-) slovenského literárneho kánonu. Smrekova literárna tvorba sa totiž vyznačovala nie iba myšlienkou spolupatričnosti dvoch národov republiky, ale aj optimizmom, radosťou z nových politických a národných pomerov. Optimizmus a radosť mali i naďalej svoje miesto pri konštituovaní nového literárneho kánonu prvého slovenského štátu, no postupne museli ustúpiť z centra literárneho kánonu a v tomto pohybe pokračovala Smrekova tvorba až v ďalšom politickom režime po r. 1948, keď Smrekovu pôvodnú tvorbu čoskoro ignorovala stalinská kultúrna politika a básnik si musel nasadiť masku interpretátora „revolučných“ básnikov susedných „bratských“ krajín, predovšetkým Petőfiho, Adyho, a neskôršie koncentrovať svoju básnickú silu do formy detskej literatúry (*Maľovaná abeceda*, 1954, *Machule*, 1956). Smrek sa po päťdesiatych rokoch vrátil do spoločnosti kanonizovaných autorov postupne: prvým znakom návratu do obce kanonizovaných autorov bol fakt, že mu v roku 1958 mohla vyjsť básnická zbierka *Obraz sveta* a od tých čias cenzúrou i autocenzúrou sfalšovaná podoba Smrekovej básnickej tvorby sa mohla stať stálou súčasťou dobového literárneho kánonu.

Súkromie, slúžiace ako ulita pred búrkami dejinných katakliziem, je tiež takým znakom Smrekovej tvorby, ktorý zabezpečuje jeho básňam pevné miesto v takmer každom literárnom kánone 20. storočia. Zasľúbená zem lásky a individuálne šťastie s milovanou ženou sú stálymi elementmi literárnych kánonov – nepočítajúc sem kánonotvornú myšlienku kolektivity stalinsko-gottwaldovských rokov.

Za všetkými literárno-umeleckými kánonmi vyššie spomenutých období sa skrývali konkrétne fenomény, organizačné princípy hodnotových systémov, ktoré vytvárali štruktúru kánonov. Tieto organizačné princípy spomenutých literárnych kánonov boli odlišné, ba často aj protichodné, no skoro všetky mali jednu spoločnú črtu: viac alebo menej v nich prevládala politika a ideológia.

Existencia kánonov v dejinách literatúry je nepopierateľná. No kánony môžu existovať nie iba v časovom slede, ale aj diachronicky, môžu spolunažívať jeden vedľa druhého (napr. počas komunistického režimu existoval aj celkom odlišný, neoficiálny kánon autorov a čitateľov žijúcich v exile alebo píšucich samizdatovú literatúru). Zároveň musíme pripomenúť, že nemôže byť reč o existencii jednotného kánonu ani v dnešnej spoločnosti, kde kánony spolunažívajú. Z toho všetkého sa nastoľujú otázky, či má vôbec zmysel hovoriť o kánonoch v literatúre 20. storočia, keď nemôžeme tvrdiť ani o jednom, že je jediný a adekvátny. Alebo musíme pripustiť, že všetky kánony sú partikulárneho charakteru a vytvoriť si kánon kánonov? Absolútny kánon nad relatívnymi kánonmi? Ako môžeme zaručiť trvalú hodnovernosť nášho kánonu kánonov? Na to sa nám ponúka iba jedna možnosť: vyradiť z kánonotvorných princípov všetky mimoliterárne fenomény, ako sú politika, národná myšlienka, akákoľvek ideológia, a ponechať možnosť, aby sa uplatnili pri vytvorení moderného súčasného kánonu predovšetkým estetická hodnota, veľkosť umeleckého talentu a vypracovanosť myšlienky a umeleckej formy.

Ján Smrek a jeho tvorba ako umelecký výkon od začiatku svojho vzniku tvorili a neustále tvoria súčasť všetkých literárno-umeleckých kánonov slovenskej literatúry. Našou úlohou je určiť miesto jeho tvorby vo vytvárajúcom sa kánone nasledujúcich desaťročí.

SUMMARY

The essay deals with the problem of literary canon and canonization process of Smrek's *Oeuvre* in connection with falsification or auto-falsification of his poetical works under a pressure of various non-literary reasons. It points to a central position of Smrek in the context of Czech-Slovak literary canon in the period of the first Czechoslovak Republic and to displacement and ignoring this poet in the 1950s. It analyzes especially de-forming attitudes of literary criticism which have had its share on the distorted image of the personality of Ján Smrek as a writer and editor also in the contemporary canon of Slovak literature, namely in correlation with its permanently unstable axiological system.